

EV MEDIU TIMPURIU SAU ANTICHITATE TÂRZIE? LIMITE CRONOLOGICE, LIMITE CONCEPTUALE

ECATERINA LUNG*

O discuție asupra naturii și limitelor conceptului de «ev mediu timpuriu» poate fi inclusă în sfera mai largă a problematicii periodizării istorice. De aceea, înainte de a analiza constituirea noțiunilor de «ev mediu» sau de «epocă medievală» ne vom opri asupra nevoii de periodizare pe care o resimt istoricii.

La întrebarea «La ce folosesc perioadele istorice?» pot fi date, evident, mai multe răspunsuri. Unul dintre ele, chiar dacă nu primul în ordine logică și cronologică, face apel la rațiuni instituționale. Istoria își definea cu adevărat câmpul disciplinar în secolul al XIX-lea, când își câștiga autonomia față de alte ramuri ale cunoașterii și dobânda astfel și consacrarea instituțională¹. Urmarea a fost crearea de catedre universitare și specializări, care, pentru a-și defini foarte precis obiectul de studiu, se raportau la cele patru mari perioade istorice pe atunci unanim acceptate: antichitatea, evul mediu, epoca modernă, epoca contemporană.

Bineînțeles că afirmația potrivit căreia perioadele istorice au fost inventate pentru a permite existența catedrelor specializate e excesivă și inexactă. Nevoia de periodizare se impune în primul rând din rațiuni didactice, istoria putând fi înțeleasă și ca o disciplină menită să injecteze rațiune în memoria socială². Pentru a-și atinge scopul formativ ea trebuie să furnizeze repere cronologice, permițând astfel dobândirea unei viziuni coerente asupra trecutului.

Pe de altă parte, istoria este o re-creare intelectuală a trecutului din perspectiva prezentului, sens în care trebuie înțeleasă arhicunoscuta teorie a lui Croce potrivit căreia orice istorie este una contemporană³. Ceea ce s-a dovedit extrem de greu de înțeles pentru marele public este faptul că trecutul nu poate fi reconstituit «asa cum a fost», conform utopiei pozitivistice. El nu mai există decât sub forma unui ansamblu de fapte, în care ordinea este introdusă de către

* Lector universitar doctor, Facultatea de Istorie a Universității din București.

1 Evelyne Hery, *Un siècle de leçons d'histoire. L'histoire enseignée au lycée, 1870-1970*, Paris, 1999, p. 25.

2 André Ségol, *Périodisation et didactique : le «moyen âge» comme obstacle à l'intelligence des origines de l'Occident*, în *Périodes. La construction du temps historique*. Actes du Ve Colloque d'Histoire au présent, Paris, 1991, p. 105.

3 Benedetto Croce, *Théorie et Histoire de l'Historiographie*, trad. fr., Genève, 1968.

istoric, prin datare și periodizare. De aceea, ancorarea în timp, chiar înainte de cea în spațiu, reprezintă esența activității istoricului.

Se poate discuta însă îndelung asupra problemei stabilirii decupajelor cronologice, și un bun punct de pornire îl poate reprezenta concepția lui Witold Kula, potrivit căruia perioadele pot fi privite ca simple convenții între istorici sau, dimpotrivă, ca reflectând realitatea proprie unei epoci, «substanța» ei caracteristică⁴. În cele ce urmează, vom insista îndeosebi asupra aspectului «convențional» al periodizărilor operate de istorici, fără a nega prin aceasta existența unor elemente «substanțiale» care pot ajuta la stabilirea unor limite între diferitele epoci istorice.

Dintr-o altă perspectivă asupra subiectului care ne interesează, ne putem întreba dacă istoria e o știință care poate descoperi legi de evoluție ale umanității, așa cum au crezut, printre alții, cei influențați de marxism, sau e o formă de cunoaștere preocupată de specificitate, cum credea Michelet⁵ și de individual, după opinia lui Croce⁶. Indiferent de opțiunea asumată în această dezbateră, materia primă a istoriei rămâne tot evenimentul, care trebuie plasat în spațiu și timp. Fiecare este un dat imediat ale conștiinței, considerat într-o perspectivă filosofică⁷, și se impune în maniere diferite percepției noastre, din acest punct de vedere timpul ridicând cele mai multe dificultăți.

Ca o concluzie la această lungă introducere dedicată specificului periodizării istorice, trebuie să subliniem că problema filosofică a timpului este deci centrală în orice tentativă de a stabili un decupaj cronologic. Astfel, de apariția noțiunii de «ev mediu» și de limitele care i-au fost atribuite sunt de fapt responsabile concepțiile asupra timpului existente în cultura europeană din vremea Renașterii.

În acest moment, pentru a putea înainta în explicarea genezei periodizărilor pe care le folosim și astăzi trebuie să facem apel la ceea ce Krzysztof Pomian numea *cronosofii*, meditații pe tema cursului, sensului, semnificației timpului⁸. Din perspectiva care ne interesează, două sunt cronosofiile care au influențat decuparea evoluției umanității în patru mari perioade (la care mai aproape de vremurile noastre s-a adăugat, cu propria specificitate, preistoria). Prima dintre acestea aparține civilizației greco-romane, și se caracterizează printr-o viziune ciclică asupra timpului, în care mai multe «vârste» se succed, în interiorul fiecăreia existând, în mare, aceleași etape. Sensul evoluției nu este unul orientat spre progres, dimpotrivă, istoria omenirii se caracterizează printr-o continuă decădere. Vârsta de aur a existat cândva, la începutul timpului, și de atunci uma-

4 A se vedea în acest sens Witold Kula, *Problemi e metodi di storia economica*, Milano, 1972, p.133-134 apud Bogdan Murgescu, *O alternativă la periodizarea tradițională : epoca modernă timpurie*, în "Studii și articole de istorie", LXVI, 2001, p.5.

5 Krzysztof Pomian, *L'ordre du temps*, Paris, 1984, p. 11.

6 B. Croce, *op. cit.*, p. 85.

7 Pierre Chaunu, *L'axe du temps*, Paris, 1994, p. 19.

8 K. Pomian, *op. cit.*, p. V.

nitatea nu încetează să se îndepărteze de ea, păstrându-i însă o amintire nostalgică. A doua mare cronosofie europeană este cea iudeo-creștină, care propune o viziune lineară a timpului, care își are un început o dată cu Facerea lumii, un moment de turnură prin Intruparea și Patimile lui Iisus și un sfârșit marcat de Judecata de Apoi. Teoretic, într-o asemenea concepție asupra unui timp sacralizat de atotprezența divină, sensul evoluției este ascendent, umanitatea îndreptându-se către Parusie și reîntoarcerea tuturor ființelor către Dumnezeu. Practic însă, se poate observa că se menține concepția pesimistă care caracteriza viziunea timpului ciclic, întrucât perfecțiunea nu este văzută a se afla în viitorul ce va asigura împlinirea planului lui Dumnezeu privind umanitatea, ci în trecut. Iudeo-creștinismul păstrează și el ideea unei vârste de aur, în care Adam și Eva trăiesc fără de păcat în Paradis. Din momentul izgonirii din rai începe decăderea continuă a umanității, chiar dacă pentru creștini venirea lui Iisus reprezintă o reînnoire.

În perioada pe care de vreo cinci sute de ani ne-am învățat să o numim «medievală» este preponderentă concepția pesimistă a unei lumi care îmbătrânește și își pierde continuu din bogăția anterioară. De prin secolul al VIII-lea, grație influenței lucrărilor istoricului anglo-saxon Beda Venerabilul, timpul a început să se măsoare nu de la Facerea lumii, ca în tradiția creștină timpurie, ci de la nașterea Domnului, sistem care de altfel exista mai de dinainte. Stabilirea unui punct de început al istoriei sau a unui moment de turnură, precum acesta, nu răspundea însă tuturor exigențelor de periodizare cerute de realizarea unor lucrări cu specific istoric. Sistemul «erei creștine» introducea în discuție existența a două mari blocuri temporale, dar nu oculta alte modele de periodizare preluate din tradiția vetero-testamentară. Autorii «medievali» se pot raporta, pentru a face inteligibilă evoluția umanității, la modelul celor «șase vârste» ale umanității, al căror număr e stabilit în conformitate cu cele 6 zile ale Genezei. Astfel, prima vârstă începe cu Adam, cea de-a doua cu Noe, cea de-a treia cu Avraam, cea de-a patra cu David; Robia babiloniană marchează începutul celei de-a cincea, în vreme ce evenimentul capital al Intrupării lui Iisus deschide cea de-a șasea eră, în care omenirea încă se mai află. O a șaptea vârstă, cea a păcii, ar urma să înceapă cu a doua venire a lui Iisus, și să se încheie cu sfârșitul timpului⁹. O altă posibilă periodizare este cea bazată pe viziunea lui Daniel, în care cele patru fiare sunt identificate cu cele patru imperii universale: babilonian, persan, macedonean și roman¹⁰. Problema cu primul tip de periodizare este că poate favoriza mișcări milenariste, precum cea inspirată de scrierile lui Gioacchino del Fiore, care anunța apropierea iminentă a ultimei vârste. Decuparea istoriei în funcție de cele patru monarhii leagă în mod evident sfârșitul lumii de sfârșitul Imperiului roman, ceea ce face necesară ficțiunea supraviețuirii neîntrerupte a acestuia, ultimul avatar fiind Sfântul Imperiu Romano-German. Pe de

9 Franck Collard, *Les découpages périodologiques dans l'historiographie française autour de 1500*, în «Périodes. La construction du temps historique...», p. 82.

10 *Ibidem*.

altă parte, aceste periodizări generale nu exclud recursul la repere cronologice clar definite pentru cazurile particulare. Astfel, mai important decât a plasa evenimentele într-o vârstă sau alta se dovedește a fi legarea lor de decupaje mai restrânse dar mai clare, cum ar fi domniile monarhilor sau păstoria episcopilor, abaților sau papilor. Combinate cu ideea vârstelor sau a monarhiilor, diferitele sisteme cronologice dau naștere cronicii universale, cel mai caracteristic produs al istoriografiei creștine, în care evenimentele devin relevante prin includerea lor într-o perspectivă soteriologică, a planului lui Dumnezeu de mântuire a umanității¹¹. Cu toate acestea, deși într-o astfel de perspectivă sfârșitul istoriei trebuia să fie unul fericit, de contopire cu Dumnezeu, constatăm că tonul lucrărilor medievale este în general cel pesimist, care deplânge decăderea și îmbătrânirea lumii. Rareori apare o valorizare a prezentului în raport cu trecutul, ca la Bernard de Chartres, care afirma despre sine și contemporanii săi ca sunt niște pitici suiți pe umerii unor uriași, dar care, din această cauză, văd mai bine și mai departe decât aceștia. Perspectiva este de această dată una optimistă, care acceptă ideea de evoluție pozitivă, accentuând însă foarte clar continuitatea unei istorii ritmată de mari evenimente, dar în care nu există rupturi brutale.

Conștientizarea rupturii față de trecut și inversarea raportului valoric dintre acesta și prezent apare pentru prima dată la umaniști. Concepția pe care o au aceștia asupra timpului rămâne cea lineară, instituită de Părinții Bisericii, dar în interiorul acesteia este mai clar instilată viziunea ciclică a antichității greco-romane. Am putea spune că pentru umaniștii preocupați de meditația pe tema timpului, acesta pare să aibă un aspect sinusoidal : unei ramuri ascendente, constituită de perioada antichității, îi urmează o ramură descendentă, a veacurilor ce vor începe în curând să fie numite medievale, după care mișcarea ascensională reîncepe cu propria lor epocă, pe care o consideră «nouă» sau «modernă». La originea acestei imagini despre timp este pus în mod tradițional Petrarca, deoarece, într-o scrisoare adresată în mod fictiv lui Titus Livius, el se plângea de decăderea literelor începută cu sfârșitul Antichității și continuată până în vremea sa¹². Bazat pe criterii pur literare, Petrarca discerneva o lungă noapte culturală, în contrast cu strălucirea Antichității, și care se întindea de la Boethius până în secolul al XIV-lea¹³. Era deci pentru prima oară, când, contrar cutumelor scolastice, trecutul apropiat era respins și considerat inferior prezentului, în vreme ce un trecut îndepărtat (și putem zice noi astăzi, idealizat) era repus în valoare. Ideile lui Petrarca sunt preluate și dezvoltate în lucrările unor istorici precum Leonardo Bruni sau Flavio Biondo, care adaugă și alte argumente în afara celor literare pentru a demonstra inferioritatea perioadei care îi

11 Identificarea unei trame coerente în cronicile universale îi este datorată în principal lui Heinrich Gelzer, *Sextus Iulius Africanus und die byzantinische Chronographie*, vol. I-II, Leipzig, 1880-1898.

12 F. Collard, *op. cit.*, p. 84.

13 *Ibidem*.

separă de sfârșitul Antichității, pe care o consideră o lungă decădere¹⁴. Flavio Biondo, vorbind despre decăderea lumii antice, *inclinatio*, insistă asupra barbariei "gotice" caracteristică pentru secolele următoare¹⁵. Dintr-o astfel de perspectivă este clară ruptura și lipsa de comunicare survenite între Antichitatea strălucitoare, adorată de umaniști, și barbaria care i-a urmat, caracterizată prin lipsă de cultură și de educație și printr-un mod de viață primitiv¹⁶. Interesant este că în același timp, umaniștii își imaginau posibilitatea comunicării între aceeași Antichitate și propria lor epocă, în încercarea de a ignora, considerând-o nesemnificativă, o istorie de 1000 de ani. Pentru că tot acum sunt făcute primele precizări privind limitele perioadei considerate un simplu intermediu: aceasta începe în secolul al V-lea, cu căderea Imperiului Roman de Apus, și se sfârșește prin secolul al XV-lea, când umaniștii readuc la viață artele și științele Antichității.

Se produsese astfel o adevărată revoluție în maniera de a gândi istoria umanității, căci Antichitatea păgână, condamnată de scriitorii creștini anteriori, era transformată într-un model, iar secolele de expansiune și de înflorire a creștinismului erau considerate o furtună intermediară, *media tempestas*, o epocă întunecată, un interludiu între două perioade strălucitoare. Este clar că nu e vorba de o simplă inventare a unei perioade, prin izolarea ei între altele două, în cadrul unui sistem terțiar, ci de o totală schimbare a paradigmei de interpretare a trecutului. Inventarea unei perioade este o opțiune ideologică¹⁷, întrucât presupune valorizarea diferită a timpului. Reducerea perioadei de 1000 de ani ce au urmat căderii Romei la statutul de epocă intermediară, cum sugerează denumirea de *medium aevum* ce se încetățenește din secolul al XVI-lea, poate constitui un îndrumar de acțiune pentru grupul social, în speță umanist, care își propune să readucă la viață Antichitatea. Aici avem de a face cu o primă iluzie, și anume a posibilității unei «Renașteri» a Antichității, așa cum o concepeau oamenii veacurilor XV-XVI, dar care la nivel terminologic a dat numele unui curent intelectual, asimilat la rândul său, mai recent, cu o perioadă istorică. O a doua iluzie este cea a omogenității perioadei intermediare, în care nu se întâmplă nimic demn de luat în considerare. La aceasta iluzie vor reacționa istoricii veacurilor următoare, introducând o subdivizare la rândul ei ternară în cuprinsul deja instituționalizatului "ev mediu".

Preocupați de întoarcerea *ad fontes* ca și umaniștii, cărora le-au fost o vreme "tovarăși de drum", reformatorii bisericii contribuie la rândul lor la impunerea ideii de ruptură în evoluția umanității și la demonizarea evului mediu. Ei pleacă de la premise în fond asemănătoare, care vor să găsească o perioadă de perfecțiune a existenței creștinismului cândva în trecutul îndepărtat, în vreme

14 Lucrea în care Flavio Biondo își expune concepția este *Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades*, apărută în 1452.

16 Herwig Wolfram, *Histoire des Goths*, trad. fr., Paris, 1992, p. 15.

17 Pierre Vilar, *Histoire marxiste, histoire en construction*, în Jacques Le Goff, Pierre Nora, «Faire de l'histoire, I, Nouveaux problèmes», 1974, p. 252.

ce vremurile mai apropiate se caracterizează prin decădere și tenebre. Evident, pentru ei epoca de aur pe care o vor reîntoarși la viață nu este Antichitatea păgână, ci vremea primelor secole ale bisericii creștine, dacă nu cumva doar perioada apostolică a acesteia. În insistența lor de a căuta vârsta de aur în trecut reformatorii se apropie de concepțiile medievale pe care le-am amintit mai sus ; acțiunea lor concretă de a re-crea un model ideal, pe care decăderea milenară a bisericii medievale și mai ales a papalității l-a ocultat, se apropie de cea a umaniștilor care sunt convinși că au făcut să rească republica literelor.

În urma acțiunilor paralele, dar în fond convergente, ale umaniștilor și reformatorilor, se sedimentează ideea existenței unei perioade intermediare, lipsită de orice originalitate, care desparte o Antichitate valorizată de o epocă modernă ce se vrea în același timp o renaștere și chiar o depășire a acesteia. Termenul de «ev mediu», ca și periodizarea terțiară a istoriei umanității erau consacrate definitiv de lucrările lui Christopher Keller, cunoscut și sub numele latinizat de Cellarius. La sfârșitul secolului al XVII-lea îi apăreau lucrările semnificativ intitulate *Historia antiqua* (1685), *Historia medii aevii* (1688) și *Historia nova* (1696).

Stabilirea conotației negative a noțiunii de ev mediu precede într-un anumit sens fixarea limitelor cronologice ale acestuia. Dacă data de început, 476, pare să se impună cu claritate, fără să fie prin aceasta mai puțin o «invenție» modernă, data de sfârșit a evului mediu este mult mai problematică. Datele de 476 și 1453 fuseseră stabilite de Cellarius și impuse de folosința ulterioară. Presupunem că o mare importanță în consacrarea datei de sfârșit a evului mediu în 1453, momentul cuceririi de către turci a Constantinopolului, o are influența lucrării lui Gibbon despre Declinul și decăderea Imperiului Roman¹⁸, chiar dacă aceasta trata în principal doar istoria bizantină. Aceste limite cronologice încadrau foarte bine și istoria unui Occident barbar, trăitor într-o epocă de întuneric și ignoranță¹⁹. Oamenii Luminilor nu puneau problema perioadelor văzute ca niște construcții, operate de oameni în funcție de criterii pur umane, ci credeau în existența reală a unor unități dialectice acoperind anumite tranșe cronologice. Pentru Hegel, de exemplu, perioadele istorice corespund succesiunii de astfel de totalități dialectice generate de devenirea Ideii Absolute²⁰. Cu toate acestea, în secolul al XVIII-lea, mai există încă ezitări în privința decupării secvențelor istorice, criteriului cronologic fiindu-i adesea substituit cel al subiectului: se scrie o istorie romană, o istorie a Greciei, o istorie a Franței²¹. Lucrurile se clarifică în secolul al XIX-lea, o dată cu autonomizarea și instituționalizarea istoriei ca disciplină. Crearea catedrelor universitare, repartizarea materiei pe ani de studii în licee și colegii au condus la o mai bună precizare a limitelor cronologice ale

18 Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 1776-1788.

19 Andrew Lossky, *Introduction: Gibbon and the Enlightenment*, în Lynn Whyte, jr. (ed.), "The Transformation of the Roman World: Gibbon's Problem after Two Centuries", Berkeley, Los Angeles, 1966, p. 1-29.

20 P. Vilar, *op. cit.*, p. 253.

21 Françoise Hildesheimer, *Introduction à l'histoire*, Paris, 1994, p. 27.

perioadelor istorice, devenite între timp patru, prin adăugarea epocii contemporane. Pe de altă parte, analiza programelor de liceu din Franța secolului al XIX-lea demonstrează deja existența unor ezitări în plasarea limitelor evului mediu, care pot reflecta dezbaterile referitoare la această problemă și dispariția timpurie a consensului. De exemplu, în 1815, evul mediu se întindea între Carol cel Mare și începutul secolului al XVI-lea; în 1838 acesta cuprindea perioada dintre 395-1453, iar în 1865 acoperea intervalul dintre secolele V-XIV²².

Pe de altă parte, în atitudinea generală față de conținutul «evului mediu», secolul XIX, prin intermediul romantismului, aduce o primă îmbunătățire, chiar dacă aceasta e relativă, și la fel de utopică precum viziunea negativă din vremea Renașterii și Luminilor. Romanticii apreciază sensibilitatea și avântarea, lipsa de măsură și contrastele, și cred a găsi toate aceste trăsături în evul mediu pe care îl reabilitează prin intermediul literaturii și artei. Ca urmare, evului mediu întunecat al umaniștilor i se opune evul mediu excesiv de colorat al romanticilor, el însuși rolul proiectării asupra trecutului a propriilor aspirații și nevoi. Una dintre consecințele acestei reabilitări a fost sporirea atenției față de o perioadă căreia i se recunoaște acum originalitatea și al cărei conținut începe să fie mai bine studiat. Pe termen lung, aceasta avea să ducă inclusiv la descoperirea unor etape în cadrul mileniului medieval, care au fost numite "evul mediu timpuriu", "evul mediu clasic" sau "central", "evul mediu târziu". O nouă problemă se ridică acum, și anume de a stabili limitele interne ale acestor subperioade, dar asupra acesteia vom reveni mai jos.

Esențial este că această obstinație de a găsi limite cronologic exacte, nici astăzi dispărută, corespunde unei viziuni asupra istoriei ritmată de rupturi violente între epoci. Printre altele, istoriografia de inspirație marxistă a ilustrat foarte bine această idee, susținând că trecerea de la un mod de producție la altul, implicit de la o epocă istorică la alta, s-a făcut întotdeauna pe cale violentă, prin revoluție. Evident, acesta era și punctul de vedere al curentelor nemarxiste, toate având în comun, în mod inconștient, o viziune ciclică asupra timpului. Este interesant de remarcat însă că oamenii contemporani cu evenimentele, sau relativ apropiați în timp de ele, n-au perceput rupturile. Să luăm, de exemplu, discuția privitoare la momentul de început al evului mediu. Pentru cei ce trăiau în perioada respectivă, trimiterea de către Odoacru la Constantinopol a însemnelor imperiale în 476 nu a însemnat un eveniment revoluționar²³. Spiritele fuseseră cu adevărat marcate de jefuirea Romei de către goții lui Alaric în 410, dar nici măcar acest moment nu era considerat a semnifica sfârșitul Romei²⁴. Cea mai clară expresie a conștientizării faptului că Imperiul roman s-a sfârșit în Occident

22 E. Hery, *op.cit.*, tabelul 1, p. 27.

23 Vezi analiza făcută de Santo Mazzarino, *op. cit.*, *passim*.

24 O trecere în revistă a literaturii mai mult sau mai puțin contemporane cu perioada «sfârșitul Imperiului Roman» poate fi găsit în lucrarea clasică a lui Pierre Courcelle, *Histoire littéraire des grandes invasions germaniques*, Paris, 1948.

am întâlnit-o la Beda Venerabilul²⁵, în secolul al VIII-lea, dar data propusă de acesta era 455, corespunzând jefuirii Romei de către vandali și sfârșitului domniei lui Valentinian al III-lea. Cum am spus, evenimentul de la 476 a fost investit cu semnificația de sfârșit de epocă, pe care încă o mai are, de către umaniști și oamenii Luminilor, dar deja în secolul al XIX-lea, urmare a rafinării studiilor referitoare la perioada «medievală», data începuse să fie pusă în discuție. Alte date cronologice, precum 395, împărțirea Imperiului între urmașii lui Teodosius, sau 330, întemeierea Noului Rome de pe malurile Bosforului, începeau să fie luate în considerare. Paradigma generală de interpretare nu se modifica însă, întrucât și noile repere propuse făceau apel la momente cruciale, implicând ideea de ruptură evidentă.

Lucrurile au început să capete altă înfățișare în contextul unei dezbateri de cu totul altă natură, care nu-și propunea să tranșeze problema momentului de sfârșit al Imperiului Roman, ci mai degrabă să elucideze cauzele care l-au generat. Până spre finele secolului al XIX-lea, nimeni nu punea la îndoială faptul că Imperiul Roman, și o dată cu el Antichitatea, s-ar fi sfârșit din pricina barbarilor. Prin anii '70, Fustel de Coulanges, urmând intuițiile de secol XVIII ale abatelui Du Bos, arăta că barbarii nu au făcut *tabula rasa* din civilizația antică, și că există o continuitate ignorată până atunci²⁶. Pe măsură ce argumentele sale erau preluate de tabăra «romaniștilor», partizani ai continuității unor elemente importante ale civilizației romane antice, devenea clar că 395 sau 476 nu pot reprezenta date la care totul se oprește brusc, pentru ca istoria să reînceapă apoi sub o formă diferită. Inceputul evului mediu în secolele IV sau V, justificat de criterii pur politice, avea să fie serios pus în discuție de argumentele economice ale lui Dopsch și mai ales ale lui Pirenne. În cartea sa «Mahomet et Charlemagne», apărută în 1937, istoricul belgian arăta că adevărata ruptură în evoluția civilizației mediteraneene ce avusese ca expresie politică Imperiul Roman nu fusese constituită de invaziile germanice, ci de ocuparea de către arabi a bazinului sudic și răsăritean al Mediteranei. Inceputul evului mediu trebuia deci căutat mai degrabă prin secolul al VIII-lea, dacă nu chiar mai târziu, când ruptura lumii antice centrată pe Marea Mediterană era desăvârșită și când centrul de greutate al Europei occidentale se muta spre nord-vest²⁷.

Rămânea însă de elucidat problema specificului perioadei care se întindea între evidenta criză a Imperiului Roman din secolul al V-lea și emergența statului carolingian, semnificativă pentru o realitate economică și socială de tip nou. Prin 1889, istoricul de artă Alois Riegl, bazându-se pe trăsăturile definitorii ale

25 Beda Venerabilis, *Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum*, ed. B. Colgrave et R.A.B. Minors, Oxford, 1968, I, 21.

26 Fustel de Coulanges, *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France. La monarchie franque*, Paris, ed. a 2a, 1905.

27 Henri Pirenne, *Mahomed și Carol cel Mare*, București, 1996.

obiectului său de studiu, lansa sintagma «antichitate târzie»²⁸, care avea să facă obiectul unor discuții mai aprinse prin anii '20-'30 ai secolului al XX-lea²⁹. Ideea că evul mediu reprezintă o perioadă de tranziție între Antichitate și epoca modernă era însă prea adânc înrădăcinată pentru a se putea accepta că el însuși este precedat de o perioadă de tranziție, așa cum sugera numele de Antichitate târzie. Cu atât mai greu era de acceptat ideea unei tranziții la tranziție, cu cât se încetățenise o altă noțiune, cea de ev mediu timpuriu, care acoperea în mare aceeași perioadă și îndeplinea aceleași funcții. Impunerea conceptului de Antichitate târzie, care nici astăzi nu întrunește consensul istoricilor, mai degrabă datorită conservatorismului sistemului de învățământ decât din rațiuni științifice, a urmat succesului reputat de lucrările lui Peter Brown³⁰, adevărat creator de școală în abordarea acestei perioade.

De ce această rezistență la schimbare și insistența de a vorbi de un «ev mediu timpuriu» care ar acoperi în mare, cu diferite uneori notabile între diferitele școli istoriografice naționale, perioada secolelor V-X ? Evident nu e doar o simpla problemă de terminologie, deși uneori poate fi vorba de atașamentul față de subîmpărțirea evului mediu în trei perioade, și de atașamentul față de această mitică triadă. A accepta ideea unei «Antichități târzii» înseamnă, implicit, a pune accentul pe continuitatea elementelor civilizației romane, pe conservarea unor aspecte esențiale, sau cel puțin foarte importante ale acestei după marile invazii și pe o evoluție mult mai lentă a societății decât se accepta în secolul al XIX-lea. Dimpotrivă, ca o subdiviziune tradițională, sintagma de «ev mediu timpuriu» face apel la ideea de distrugere a structurilor romane de către barbari, și de punere în operă a unor realități noi, inferioare cel mai adesea, dar originale, inventate de o lume germanică mai primitivă, dar mai plină de energie. Ce-i drept, terminologia tradițională poate fi acceptată și fără această trimitere ideologizată la ideea de decadentă față de perioada anterioară, un bun exemplu pentru abordarea modernă a acestor sub-perioade fiind lucrarea clasică a lui Renée Doehaerd, care abordează din punctul de vedere al evoluțiilor economice și sociale perioada dintre secolele V-XI³¹. De asemenea, recenta sinteză dedicată de Robert Fossier primelor două subdiviziuni ale evului mediu, păstrând denumirea tradițională de «ev mediu timpuriu» pentru perioada secolelor V-IX, consideră ca principalele caracteristici ale acesteia sunt influența Antichității greco-romane asupra cadrelor politico-juridice, a dreptului și a expresiei culturale, preponderența popoarelor nordice (germanici și celți) și fuziunea acestora cu descendenții populațiilor romanizate într-o unitate creștină³².

28 F. M. Clover, R.S.Humphreys, *Toward a definition of Late Antiquity*, în idem, *Tradition and innovation in Late Antiquity*, University of Wisconsin Press, 1989, p. 3.

29 R. Laqueur, H. Koch, W. Weber, *Probleme der Spätantike*, Stuttgart, 1930.

30 A se vedea în primul rând *The World of Late Antiquity*, London, 1971.

31 Renée Doehaerd, *Le Haut Moyen Age Occidental. Economies et sociétés*, Paris, 1990 (1971).

32 Robert Fossier, *L'Occident médiéval, Ve-XIIIe siècle*, Paris, 1995, p. 7.

Oricare ar fi însă conținutul care este atribuit perioadei care începe cu secolul al V-lea și se sfârșește cindva între secolele IX-XI, este evidentă dificultatea istoricilor de a o lega organic de perioada ulterioară, considerată a fi caracterizată de feudalism, predominarea unei economii agrare dificil animată de revigorarea orașelor, de o disoluție a statului și de afirmarea viguroasă a Bisericii. Dintre aceste trăsături, cel mai greu de găsit în perioada «evului mediu timpuriu» sînt cele legate de existența unor relații feudo-vasalice așa cum au fost definite de Marc Bloch³³ și de cei care au urmat direcția de gândire impusă de el. O soluție posibilă era de a găsi originile raporturilor feudo-vasalice în relațiile de patronat existente în Imperiul Roman târziu, dar în acest fel revenim la spinoasa problemă a continuității...

Pe de altă parte, utilizarea conceptului de Antichitate târzie, mai ales cu conținutul propus de școala lui Peter Brown, poate semnifica privilegierea faptului religios în detrimentul elementelor de altă natură, și o nouă distorsionare a imaginii perioadei de sfârșit a Imperiului Roman, care poate părea cea a unei lumi preocupată aproape exclusiv de problema sacralului și a omului sfânt. Nu trebuie pierdut din vedere nici faptul că utilizarea tot mai insistentă a conceptului de «Antichitate târzie», cu conținutul său care pune accentul pe continuitate și pe tranziția lentă poate fi plasat în timp în perioada ultimelor decenii, în care rănile cauzate de al doilea război mondial se cicatrizau, lasând loc unei viziuni mai senine referitoare la tranziția între diferitele perioade istorice. Altfel spus, încetând să mai identifice invaziile barbare din secolele IV-VI cu cele germane din secolele XIX-XX, istoricii pot cădea în extrema minimalizării unui proces istoric datorită acestei perspective prea «contemporane».

Pentru a înțelege și din altă perspectivă dificultățile pe care le suscită folosirea unui concept sau al altuia, propunem discutarea rapidă a altei probleme, și anume relativa autonomizare a istoricilor din diferite țări în ceea ce privește fixarea limitelor perioadelor istorice, și în special ale evului mediu. Analiza ce urmează nu își poate propune în nici un caz să fie exhaustivă, mai ales că datorită specificului subiectului, am optat să ne raportăm la manuale sau lucrări cu caracter foarte general. Acestea, prin natura lor, se adresează unui public larg, și prezintă, în general, un anume decalaj față de ultimele teorii istoriografice.

În Franța, manualul de referință pentru studenți continuă să fie sinteza realizată în 1990 de Ballard, Genet, Rouche, care propune ca limite ale evului mediu 410 și sfârșitul secolului al XV-lea³⁴. O altă lucrare care face actualitate la ora actuală, cea a lui J.P. Cuvillier, fixează ca limite, încă din titlu, secolul al IV-lea și începutul secolului al XVI-lea³⁵.

33 Marc Bloch, *Societatea feudală*, trad. rom., București, 1995.

34 M. Balard, J.Ph.Genet, M. Rouche, *Le Moyen Age en Occident*, Paris, 1997 (1990), p. 5.

35 J.-P. Cuvillier, *Histoire de l'Europe occidentale au Moyen Age (IVe-début du XVIe siècle)*, Paris, 1998.

Manualele germane propun în general ca dată de început a evului mediu secolul al V-lea. În ceea ce privește perioada care ne interesează, numită în general "Frühmittelalter", aceasta este considerată a dura între secolele V-XI³⁶. Sinteza din 1987 a lui Dieter Raff, gândită inițial ca un manual pentru studenții străini, păstra de asemenea limitele convenționale ale secolelor V-XI³⁷. Interesantă este viziunea colecției «Siedler Deutsche Geschichte», pentru care perioada dintre secolele IV-VIII este pur și simplu o epocă intermediară, situată între Antichitate și Evul Mediu³⁸.

Periodizarea istoriei engleze pune alt tip de probleme, întrucât Trevelyan, în *Istoria Angliei* din 1926, propunea un decupaj cronologic menit să ilustreze faptul că englezii au oferit lumii un model, urmat de toate națiunile moderne, caracterizat prin sistemul parlamentar și domnia legilor. În viziunea sa, evul mediu, distinct de o epocă intermediară a invaziilor (*Dark Ages*), începe cu prima cruciadă (1095) și se încheie o dată cu Războiul celor două Roze (1485)³⁹. Chiar dacă ideile lui Trevelyan au fost ulterior puse în discuție, decupajul propus de el s-a păstrat în sintezele mai târzii, și ceea ce pe continent s-ar numi «ev mediu timpuriu», pentru englezi este «epoca întunecată» sau «epoca invaziilor». Pentru E. L. Woodward, autorul unei Istorii a Angliei constant reeditată din momentul primei apariții în 1947, evul mediu englez cuprinde 500 de ani de istorie, în mare între secolele IX și XV⁴⁰. De asemenea, în istoria standard publicată la Oxford, colectivul coordonat de Kenneth o. Morgan consideră că evul mediu englez începe în 1066, o dată cu cucerirea normandă, și se termină în 1485, limitele politice fiind semnificative pentru specificul unei istorii engleze gândită în autonomia sa relativă față de continent⁴¹. În cazul englez, ceea ce este numit «Early Middle Ages» corespunde mai degrabă cu "evul mediu clasic" francez sau cu ceea ce germanii numesc "Hochmittelalter".

Periodizarea istoriei italiene pune alt tip de probleme, căci istoricii discută mai mult ca oriunde altundeva problema limitelor evului mediu în spațiul italian. Trebuie considerat că acesta a început cu invaziile goților, în secolul al V-lea ? Aceasta pare să fie viziunea autorilor monumentalei sinteze de istorie a Italiei, apărută la editura Giulio Einaudi în 1974. Chiar dacă decupajul acestei lucrări nu e cronologic, ci tematic, Giovanni Tabacco începe analiza etapei posterioare căderii Imperiului Roman cu elemente caracteristice secolului al V-lea⁴².

36 Helmut M. Müller, (coord.), *Deutsche Geschichte in Schlaglichtern*, Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich, 1996, p. 36.

37 Dieter Raff, *Deutsche Geschichte. Vom alten Reich zum vereinten Deutschland*, München, 1997 (1987), p. 15.

38 Herwig Wolfram, *Das Reich und die Germanen. Zwischen Antike und Mittelalter*, Berlin, 1991.

39 George Macaulay Trevelyan, *A shortened history of England*, London, 1987 (1926).

40 E.L.Woodward, *A History of England*, London, 1992 (1947).

41 K.O. Morgan (ed.), *The Oxford History of Britain*, Oxford, New York, 1999 (1984).

42 *Storia d'Italia*, vol. II, *Dalla caduta dell'Impero romano al secolo XVIII*, coord. Ruggiero Romano, Corrado Vivanti, Torino, 1974.

Aceeași idee se desprinde din sinteza de istorie italiană a lui Luigi Salvatorelli, lucrare clasică ajunsă în anii '70 deja la a 12^e ediție⁴³. Recucerirea realizată de Iustinian la mijlocul secolului al VI-lea începea o nouă eră ? Sau invazia longobardă din 568 simbolizează începutul evului de mijloc? Acest punct de vedere transpare dintr-o lucrare relativ recentă, realizată însă de un istoric francez, Catherine Brice, pentru care evul mediu italian începe cu cuceririle longobardă și francă, marcând declinul stăpânirii bizantine în Italia⁴⁴. Alți istorici francezi, specialiști ai Antichității târzii, propun ca moment de debut al evului mediu, inclusiv în Italia, mijlocul secolului al VII-lea, care marchează definitiv declinul stăpânirii bizantine⁴⁵. Cât despre cunoscuta lucrare a lui Giuliano Procacci, *Istoria italienilor*, aceasta începe cu perioada din jurul anului 1000, chiar dacă autorul nu afirmă că această dată ar marca începutul evului mediu italian, ci doar al unei istorii devenită de acum înainte specific italiană datorită renașterii urbane⁴⁶. Concluzia ar fi deci că pentru istoricii preocupați de Italia, evul mediu timpuriu s-ar sfârși cândva în jurul anului 1000.

Istoricii din Peninsula Iberică au la rândul lor propriile idei în ceea ce privește periodizarea. Un manual universitar din 1979 considera limitele istoriei medievale spaniole ca fiind 711 (cucerirea arabă)-1479 (începutul domniei «regilor catolici» Ferdinand de Aragon și Isabela de Castilia)⁴⁷. Aceste limite se păstrează și în alt manual, din 1994 de această dată, pentru ai cărui autori evul mediu spaniol începe în secolul al VIII-lea și se încheie cu domnia regilor catolici, întrucât aceasta semnifică realizarea statului modern⁴⁸. Evul mediu timpuriu ar dura până prin secolele X-XI, marcate de începutul decăderii dominației arabe. Pe de altă parte, istoricii străini care abordează istoria spaniolă respectă acest decupaj cronologic, dar includ epoca vizigotică în lucrările care tratează istoria medievală, datorită dificultăților de a accepta ideea unei Antichități târzii⁴⁹.

Pentru istoria Portugaliei nu ne-au fost accesibile decât lucrări de popularizare realizate de autori francezi, care fixează limitele evului mediu între secolele XI (aparitia regatului portughez)-XIII(începuturile centralizării)⁵⁰ sau între secolele XI-XIV (aceasta din urmă semnificând începuturile expansiunii mariti-

43 Luigi Salvatorelli, *Histoire de l'Italie des origines à nos jours*, trad. fr., Ed. Horvath, 1973.

44 Catherine Brice, *Histoire de l'Italie*, colecția "Nations d'Europe", Ed. Hatier, 1992.

45 Jean-Michel Carrié, Aline Rouselle, *L'Empire romain en mutation. Des Sévères à Constantin 192-337*, Paris, 1999, p. 8.

46 Giuliano Procacci, *Istoria italienilor*, București, 1975, p.5-8.

47 S. Sobrequés Vidal, *Hispania. Sintesis de Historia de Espana*, Barcelona, 1985 (1979).

48 José Antonio Alvarez Osés, Alfonso Sabán Gutiérrez, Gregorio Martín Redondo, Juan Antonio Sanchez y Garcia Sanco, *Geografía e Historia de Espana e de los países hispánicos*, Madrid, 1994.

49 A se vedea, de exemplu, Marie-Claude Gerbet, *L'Espagne au Moyen Age, ve siècle-XVe siècle*, Paris, 2000 (1992).

50 Robert Durand, *Histoire du Portugal*, Paris, 1992.

me și coloniale)⁵¹. Ceea ce nu înseamnă că spațiul portughez nu ar cunoaște un «ev mediu timpuriu», ci doar ca din punct de vedere politic, în această perioadă ceea ce numim astăzi Portugalia era integrată în alt tip de structură de putere.

Se observă deci deosebiri destul de mari între diferitele școli istoriografice naționale cu privire la momentul de început al «evului mediu timpuriu», deosebiri care pot sau nu să fie puse în legătură cu acceptarea ideii existenței unei Antichități târzii. Pentru că, în cele din urmă, cele două concepte nu sunt interșanjabile, nu acoperă aceeași plajă temporală și nu au același conținut. A accepta ideea unei Antichități târzii care ar începe cândva prin secolul al III-lea și ar dura până prin secolele VII sau chiar VIII nu înseamnă neapărat a exclude din uz sintagma de «ev mediu timpuriu», ci doar a-i limita aplicabilitatea la o perioadă care îi este mai potrivită, în condițiile în care suntem adepții unei periodizări «substanțialiste». Astfel, evul mediu timpuriu, început, în funcție de regiuni, în secolul VIII sau chiar IX, ar dura până spre începutul secolului al XI-lea, sau mai târziu.

Câteva concluzii par să se degaje din toate cele spuse anterior. Este evident că aceste ezitări extreme în a stabili momentul de început și cel de sfârșit al unei perioade nu fac decât să confirme observația lui Paul Veyne, care arăta că istoricii dau dovadă de o mare libertate de a realiza decupajul perioadelor pe care le tratează întrucât istoria ca devenire nu are articulații naturale⁵². Limitele care au fost atribuite evului mediu și subperioadelor sale sunt adesea expresia subiectivității individuale a diferiților istorici sau rezultatul unor tradiții de multă vreme instituționalizate. Aceste granițe sunt într-o mare măsură artificiale, așa cum în fond artificială a fost crearea conceptului de "ev mediu". Apoi, s-a putut observa vocația «imperialistă» a istoriografiei europene, care a încercat să extindă acest concept asupra altor spații și civilizații. Ori din toate cele spuse până acum este evident că "evul mediu" e un concept europo-centric, și chiar mai mult, occidental-centric. E de ajuns să medităm la încercările de a-l aplica istoriei spațiului românesc, pentru a înțelege problemele pe care le suscită⁵³. Când să plasăm sfârșitul Antichității pe teritoriul de azi al României? Retragera aureliană ar putea constitui un reper, dar invaziile barbare sunt în acest caz deja medievale ? Să plasăm începutul evului mediu în secolele IX-X când apar primele consemnări ale noii etnii romanice în spațiul nord-dunărean ? Si cât ar trebui să dureze un «ev mediu timpuriu» românesc ? Ca să nu mai pomenim de diferențele reale de ritm constatate în evoluția provinciilor istorice românești. Probleme de același tip ridică încercarea de a aplica periodizarea occidentală la

51 Jean-François Labourdelle, *Histoire du Portugal*, Paris, 1995.

52 Paul Veyne, *Comment on écrit l'histoire*, Paris, 1979 (1971), p. 23.

53 A se vedea discuția referitoare la limitele evului mediu românesc în Bogdan Murgescu, *Istorie românească-istorie universală (600-1800)*, ed. a 2a, București, 1999, p.10, și idem, *O alternativă...*, p.17-18.

cazuri precum cel al Rusiei, al Chinei sau Japoniei, ca sa nu mai vorbim de civilizațiile africane sau amerindiene.

Tinând seama de inconvenientele reale ale acestei periodizări, ar trebui oare să renunțăm cu totul la ideea de periodizare ? E evident că dincolo de obstacolele instituționale de care vorbeam mai sus, sunt probleme didactice de care nu putem face abstracție. Ființa umană are nevoie de repere temporale, iar marile epoci istorice sunt astfel de repere, care fac trecutul mai inteligibil. Condiția este însă ca folosirea lor să nu falsifice viziunea despre acest trecut. Nu avem încotro și folosim în continuare periodizările. Putem însă atrage atenția elevilor asupra proporției de artificial și de construit pe care acestea le conțin, și îi putem îndemna să mediteze singuri asupra reperelor care au sau nu semnificație în devenirea umanității.